

БОРЂЕ Ђ. СТАНКОВИЋ: НИКОЛА ПАШИЋ, САВЕЗНИЦИ И СТВАРАЊЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ

Нолит, Београд, 1984. године

Борђе Ђ. Станковић написао је изузетно значајну студију „Никола Пашић, Савезници и стварање Југославије“, која је за историјску мисао знатан подстицај за даља научна остварења о изузетно динамичној историјској проблематици. Из наслова студије види се да је аутор ушао у историјске процесе који захтијевају изузетну даровитост синтезе, интелектуалну и архивску истраживачку предузимљивост и научну храброст да задовољи научну и историјску свијест. Борећи се против нагомиланог талогa свијести аматера који су из потребе дневне политике доносили судове о овој проблематици, првенствено је одбацио екстремна мишљења која су етикетирала носивоца уједињења југословенских народа: унитаристом, националистом или старатистом. При томе је узео сљедећи аксиом као једино могуће правило за науку: „Истина није увијек мишљење“.

У првом дијелу овог дјела „Историјски пут ратних циљева“ аутор о идејној скици и преокупацији Николе Пашића истиче мисао Станоја Станојевића „да генерација која прави историју народа је слуша и учи“. Пашић је још у раној младости проучавао тадашња достигнућа историјске науке, економију и филозофска дјела. У империјализму пружена му је могућност да прати издавање географских карата које су рађене са тенденцијом времена подјеле интересних сфера и поремећаја равнотеже међу два антагонистичка буржоаска блока. Студиозно проучавање географских карата од стране Н. Пашића била је добра подлога за израстање, како рече аутор, у предвечерје првог свјетског рата у всликог стратешког политичара. Поред помног праћења етнологије, енографије, геолошких истраживања Пашић је имао видног удјела у трошење буџета Краљевине Србије у изградњи виталних објеката, да би пракса у рату показала њихову

изузетну стратешку и одбрамбену важност (жељезнице, мостови, путев и друга здања).

Борђе Ђ. Станковић је анализирајући политичку активност Н. Пашића првенствено користио рукописе овога човјека, који је показао изузетан дар у процјени политичке ситуације на Балкану, тражећи најкорсиније излазе за тадашњу нејаку Србију. покушавајући да она у компликованим међународним односима буде важан субјект на историјској позорници. Увидјевши моћ Аустро-Угарске и Њемачке на Берлинском конгресу и касније, Пашић је одустао од аспирација на ослобођење Босне и Херцеговине, али је био упоран да Србија има своју шансу да ослободи Македонију обезбјеђујући важну стратешку и психолошку доминацију међу малим балканским земљама. Осјећајући политичку угроженост хрватског народа под Аустро-Угарском и његову немоћ од превласти германизације и мађаризације крајем XIX вијека, Пашић се одрекао романтичарског заноса о „вековној жељи“ Срба и Хрвата већ је ту слогу сматрао историјском нуждом из egzистенцијалних разлога за опстанак у империјализму који нужно доводи Европу у ратну ситуацију. Анализирајући историјске процесе њемачког и италијанског народа Н. Пашић је сматрао да се словенска држава на Балкану може одржати и у већим политичким потресима једине уколико се оствари уједињење Срба и Хрвата, чија ће слога почивати на темељима европске цивилизације, увјерен да је то један народ (до краја живота писао је готово увијек „Србо—Хрват“ као обиљежје свога увјерења). Непосредно пред први свјетски рат Н. Пашић, осјећајући ратну опасност и биолошку угроженост свога народа а не очекујући већу потпору од сила Антанте, тражио је присталице југословенског заједништва. Свјестан да је та мисао непозната

већини религиозног и испарцелисаног сељаштва и не видећи у њему могућност носиоца социјалних потреба, Пашић је тражио „спас у интелигенцији“ која ће интернационализовати југословенство. Тако је дао моралну подршку бившем градоначелнику Љубљане који је од руског и српског капитала основао „Југословенску банку“ у Трсту.

Као веома битног и увијек актуелног питања у историографији Ђорђе Станковић се дотакао и улоге Н. Пашића и српске владе у сарајевском атентату. Он наводи више аргумената да је Н. Пашић као искусан политичар осуђивао тероризам, залагао се у влади за сиречавање илегалног пребацивања оружја и људи преко Дрине у Босну и наредио истрагу против Алиса и војних власти иако је био начелник Обавјештајног одјела српске врховне команде.

Иако није непознато науци да је Врховна команда Аустро-Угарске оштрицу напада на Србију форсирала из Босне, страхујући од устанка Срба, ипак је био непознат удео Пашићеве мисије у ширењу незадовољства у тим крајевима.

Други дио студије Ђорђа Ђ. Станковића насловљен је „Никола Пашић и велики рат“. Окосницу овог дијела студије чине мјесто и улога Србије као међународног чиниоца. Аутор је јасно уочио Пашићеву политичку прагматичност и његово вјешто прилагођавање јако израженој егоницијској ноћи великих сила у табору Антанте. Пашић је свјестан да се у рату писани уговори мало поштују, поготово кад је у питању жртва која нема фактичку снагу да сачува суверенитет иако има изузетно важан геостратешки положај. Зато се Н. Пашић у одсудним и судбоносним тренуцима за своју земљу одређивао за велику силу која је имала престиж и фактичку снагу да међународно-правно заштити Србију.

Да би се сузбило мијешање Аустро-Угарске у унутрашње послове Србије, Н. Пашић је успио да регулише односе цркве и државе и да склопи конкордат са Ватиканом 24. јуна 1914. године. Тим уговором је католицима у српској др-

жави дозвољено слободно и јавно држање службе католичке цркве, вјеронаука се у школама предавала према жељи Ватикана, док су плате наставници добијали из буџета српске државе. Старословенски језик и глаголица били су дозвољени за употребу, а Свето писмо и Катехизис могли су се штампати и ћирилицом. Бирање и наименовање црквених старјешина у Београду и Скопљу било је под ингеренцијом српске владе, што је значило крупан успјех у лишавању Аустро-Угарске у праву протектората над католицима у српској држави. У духу грађанских слобода европског либерализма, дијете из породице мјешовитог брака остављено је католичком супружнику. Поштовање овог уговора од стране Ватикана било је кратког даха. Чак се придружио Бечу, сматрајући као божјим благословом брисање Србије са политичке карте Европе. Ватикан је у бити био и против југословенства. Пашић, као искусни политичар, желио је од овог уговора велику моралну корист, па га је у јеку ратних операција 1914. године ратификовао у Народној скупштини. Осјећајући етничку и културну сродност југословенских народа, желио је да католике што мање веже за туђе центре Беч и Ватикан, да католици у Словенији и Хрватској стекну повјерење у српску владу и цркву и да се сачува аутентичност црквене културе југословенских народа. На Крфској конференцији успио је да једно од најосјетљивијих питања ријешити договором и споразумом са Југословенским одбором. Ђорђе Станковић веома аргументовано доказује зрело и опрезно реаговање Н. Пашића на побједу октобарске револуције, иако му је Спалајковић овај историјски догађај оквалификовао као „разбојничку авантуру“. Све до средине 1918. године Н. Пашић није оспоравао историјску мисију совјетске власти, као ни социјалистички покрет у својој отаџбини. Ради интернационализације југословенства чак је помогао српске социјалдемократе да учествују на Конгресу социјалдемократских странака у фебруару 1918. године. Иако је у бити био против социјалистичких

револуција, Н. Пашић је цијенио мисао и принципе Лењина и Троцког у границама које би могле да донесу корист југословенству.

Подређујући све том циљу Н. Пашић је југословенским заробљеницима и добровољцима оспоравао учешће у гушењу тековина Октобарске револуције.

Трећи дио ове студије зове се „Будућа држава и савезници“ и по обиму је највећи. Србија са својом спољном политиком и ратним циљевима напушта стратегију балансиране равнотеже, иако је почетком рата на њу вршен јак психолошки притисак од стране Русије да препусти „Штип и Кочане с територијом Вардара“ Бугарској. Када су настале закулисне радње око придобијања Бугарске за Антантин савез енглески посланик у Београду је настојао да сазна како Н. Пашић „досматра ситуацију лично и неслужбено“. Осјећајући се немоћним пред сабесједником, он је свој Форин Офис извјестио „строго повјерљиво“ да је Пашић против превелике аспирације Бугарске у Македонији, окривљујући за то Русију која је у току 1914. имала погрешну политику у погледу односа Србије и Бугарске.

У данима судбоносним за Србију, у другој половини 1915. године, када савезници врше на Пашића снажан притисак ради територијалних уступака Србије у Македонији, он категорички одбија: „Пошто то иде у прилог свих савезника (мисли се на уступке Србије — примј. М. Б.), зашто да само Србија, као најмања и најслабија, даје такву немогућу жртву, део своје отаџбине“ (стр. 149). С правом аутор наводи Пашићеву оцјену о стратешкој и моралној важности одбране Македоније од бугарских аспирација. У крајњој нужди Пашићева је девиза била „чекање — одлагање давања“, која се историјски показала оправданом.

Скоро на исти начин Пашић је размишљао и о Лондонском мировном уговору 1915. године, настојећи да Србија истраје у чувању свог ауторитета и начела Нишке декларације: „обећани југословенски кра-

јеви“, ако се већ морају дати, „могу се отети, а не поклонити“.

У току 1916—1917. године Пашић интензивно ради на интернационализацији југословенства. У замаху значајних преокрета нарочито у 1917. години Пашић се залаже за јачање југословенског добровољачког покрета у САД и Русији, јача обавјештајну службу у Швајцарској због опасности од склапања сепаратног мира с Аустро-Угарском и очувања њеног интегритета.

Аутор с правом истиче Пашићеву политику очувања Србије као међународног субјекта и путем што самосталнијег дејствовања српске војске на Солунском фронту. Питање командовања за Пашића је прије свега било политичко питање.

Аутор студије даје јасну слику Пашићевог рада у вези са Крфском декларацијом и његовог поимања улоге и мјеста Југословенског одбора. Он истиче да Југословенски одбор није имао формалну политичку легализацију од свог народа, „али му је она била замењена оценама српске владе која га је третирао као политичког представника југословенског народа Аустро-Угарске“. Без обзира на ту чињеницу, Пашић га никада није сматрао равноправним партнером, већ само добром помоћи за пропаганду интернационализације југословенства.

У вријеме одржавања Крфске декларације Обавјештајно одјељење француске Врховне команде издало је документ у којем се анализира судбина југословенског питања. Са овим документом били су упознати француска влада и предсједник Републике. Тим је документом било предвиђено да Југословени који су били у саставу Аустро-Угарске прије Берлинског конгреса остану тамо и даље, под мотивацијом да је њихов степен културе на већем нивоу од оног у Србији. Босна и Херцеговина са Дубровником и Боком, било је предвиђено, да уђу у састав Србије, као и Црна Гора која ће се ујединити на федеративном принципу. Тако је ситуација око интернационализације југословенства у току 1917. године била још компликованија.

Пашић, као обазрив политичар и дипломата покушава да искористи и плодове октобарске револуције. Осјећајући револуцију као нужан чин у Русији, није давао погрдне етикете Лењину и Троцком, што је било уобичајено код буржоаских влада. Он је желио контакте са Троцкима, како би помоћу принципа самоопредјељења совјетске владе изнудио дезанексију Босне и Херцеговине.

У односима са Италијом Пашић је такође тражио успостављање сарадње и, према могућности, избјегавања сукоба и несугласица. На његову је иницијативу у Риму основано једно тијело које је у свом програму имало да се бори за ослобођење „угњетених нација“, првенствено под Аустро-Угарском. То је био значајан моменат у даљем јачању националних покрета, јер су у прољеће 1918. године Француска и Италија одобриле и одржавањем Конгреса потлачених народа Аустро-Угарске.

У завршном одјељку трећег дијела Станковићеве књиге који носи назив „Уједињење — победа унутрашњих снага“, истиче се да је Пашић журио са стварањем југословенске државе прије Версајског мировног уговора. Зато је прво покушао да ријешити спорна питања са Југословенским одбором и настојао да неке одредбе Крфске декларације не прихвати јер се косе са интересима Србије и њене круне. При том је и у Србији дошло до отпора истакнутијих научника и подршке Југословенском одбору. Он је био присиљен да попусти грађанској опозицији да препусти јој ресоре унутрашњих дјела, и вањских послова, као и да се покрене ревизија Солунског процеса.

Усљед брзог распада и расула аустро-угарске војске и честих побуна војске на тлу југословенских земаља и стварања државе Словенаца, Хрвата и Срба, Пашић је страховао да новонастала држава уз подршку Савезника не затражи федеративно уређење са Србијом и Црном Гором.

Почетком новембра 1918. Пашић је још сумњао у савезничку подршку у уједињењу југословенских

земаља: „Стран свет не позна толико наше племенске односе, не зна шта обухвата реч Југославија и мисли — то је нешто друго, а да Србија опет значи нешто друго“. Пашић је видео опасност од формирања двије државе које су по њему имале и два различита статуса за мировну конференцију. У страху од јачања републиканства, грађанске опозиције и савезничких мишљења о демократији тога времена, и непризнавање успјеха српске војске на тлу бивше Аустро-Угарске, Пашић је у Женеви био приморан да склопи конвенцију због које је морао да поднесе оставку у влади. Користећи војну помоћ српске војске, регент Александар III Карађорђевић је, у атмосфери страха од „револуционарних покрета и револуција“, успио да народна вијећа Словенаца, Хрвата и Срба упуте посебну делегацију да учествује у проглашењу уједињења свих Југословена, без присуства Н. Пашића који је одиграо у том послу најзначајнију улогу.

Студија „Никола Пашић, савезници и стварање Југославије“ вриједно је научно остварење. Аутор је користио богату архивску грађу и најзначајнија научна остварења из ове проблематике, стриктно се држећи оквира теме. Из тих разлога се низ научних проблема само маргинално помиње, мада могу бити обрађени и као посебне студије. Аутор је имао изузетно деликатан задатак, на какав се историчари тешко одлучују, а то је: да улогу Н. Пашића, личности која је у политици и науци често и глорификована и нападана, подвргне критичком суду и даде историјске истине трајне вриједности. Аутор је увијек имао на уму чињеницу да је Пашић за вријеме првог свјетског рата био предсједник владе и министар иностраних дјела. функције које су га ограничавале званичном позицијом и одговорношћу државника земље која је пролазила кроз најтежа искушења у борби за свој биолошки опстанак. С правом Ђорђе Ђ. Станковић истиче да су се многи процеси везани за Пашића погрешно проучавали као издвојене цјелине, из-

ван контекста ваљане синтезе о том човјеку и околности које су диктирале његову појаву. И из тих разлога, као „посредник“ између ове студије и читаоца, истичем да

је упознавање са садржајем ове књиге право задовољство и интелектуална посланица.

Милан Бајовић

ДР РАДОМИР БУЛАТОВИЋ, „НАРОДНА ПРИВРЕДА БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ У ОСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ 1941—1945“

Београд 1984, стр. 302

Крајем 1984. године изишла је из штампе књига др Радомира Булатовића „Народна привреда Босне и Херцеговине у ослободилачком рату 1941—1945“. Ова монографија је исправљена и допуњена докторска дисертација коју је аутор бранио на Филозофском факултету у Београду 1983. године.

У овој значајној и интересантној студији аутор с правом наглашава да је у досадашњим истраживањима НОР-а и револуције пажња скоро искључиво посвећивана политичкој и војној проблематици, а да је запостављена економика без које се не може комплексно проучавати цјелина догађаја. Дајући историјски поглед на социјалне и националне проблеме југословенских народа у Босни и Херцеговини, Булатовић истиче да је пут до изградње федералне Босне и Херцеговине био дуг и сложен, условљен специфичним историјским условима овог подручја и југословенским међунационалним односима.

Ова студија, поред предговора и увода, у коме се говори о значају и научној оправданости обраде теме у народној привреди Босне и Херцеговине у ослободилачком рату, и закључка у коме су сумирани резултати истраживања, садржи шест поглавља, и то: Босна и Херцеговина у саставу Независне Државе Хрватске; Организација устанка и веза са сусједним областима; Зачасци новог начина привређивања на ослобођеним територијама Босне и Херцеговине; Организација привреде у Бихаћкој републици; Развој привреде на ослобођеним територијама од 1943. до

1945. године и Промјене друштвено-економских односа.

У првој глави Булатовић обрађује успостављање усташке власти у Босни и Херцеговини, објашњава њене напоре за организовање привреде, сукоб привредног интереса њемачког и италијанског окупатора, што се све заснива на експлоатацији родољубивог дијела становништва Босне и Херцеговине и истовремено јача материјалну базу окупатора и његових слугу. Послије окупације и установљења усташке власти знатан дио имовине, посебно имовине Срба и Јевреја, који су стављени ван закона, однијели су Њемци, Италијани и нарочито усташе. Послије одузимања имовине обављана је колонизација, гј. насељавање лица која су имала обавезу да дају приход за тзв. Независну Државу Хрватску. На тај начин усташе се све више богате, јер су уз то примали и плате као нижи њемачки официри.

Друга глава је посвећена организацији устанка у Босни и Херцеговини и везама са сусједним областима (Ужичком републиком, Црном Гором и Хрватском). Аутор посебно наглашава отпор усташком терору и његовом геноциду над Србима, који је довео до устанка, затим основне смјерове народно-ослободилачке борбе у овом дијелу наше земље и стварање нове привреде. Нарочити акценат је стављен на устанак у Босанској крајини, гдје се стварају нови облици организације привреде, трансформише затечени државни апарат и уводе комесаријати за поједине привредне гране. Везе босанско-херцеговачких устаника са ус-